

УДК 94 (477) "1922/1928"

Паскаленко В.Є., Черкаський державний технологічний університет

Паскаленко Владислав Євгенович (1967 р.н.). Закінчив факультет промисловово-цивільного будівництва Київського інженерно-будівельного інституту в 1991 році. Пoшуковач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, член наукового товариства істориків-аграрників. Тема кандидатської дисертації: "Соціальна структура української сільськогосподарської кооперації в добу непу".

Критерії визначення соціально-економічного становища селянського господарства в добу непу

Дана стаття являє собою спробу автора висвітлити достатньо широке коло питань, пов'язаних з добором об'єктивних критеріїв соціально-економічного становища селянських господарств в добу непу.

In the article using wide sources the author has made an attempt to show a range of urgent problems combined with selection of objective criteria of socio-economic determination of the peasant farms state in the times of NEP (New Economic Policy).

Час від часу в суспільстві знову і знову пробуджується інтерес до кооперативних форм господарювання в сільському господарстві. Так, в добу перебудови і демократизації суспільства знову, як і в 20-ті роки, постало питання про роль кооперації в житті українського селянства, зокрема, в 1907-1917 роках та в добу непу, про її значення в минулому і про потенційні можливості – реальні, уявні і нереалізовані. На її користь, попри всі зауваження на кшталт того, що сучасне індустріальне суспільство вже промінуло стадію, коли кооперативна ідея була на часі, об'єктивно і переконливо свідчить те, що в Західній і Північній Європі, Сполучених Штатах, Канаді, в Африці і Азії, Латинській Америці, кооперативні форми організації сільськогосподарського виробництва продовжують, звичайно, без тієї ейфорії, яка панувала довкола кооперації в СРСР протягом другої половини 80-х – початку

90-х років, розвиватись невпинно і з очевидним успіхом. Достатньо сказати, що в кінці ХХ століття членами Міжнародного кооперативного альянсу були національні кооперативні центри 76 країн світу [1]. Вони об'єднували понад 600 мільйонів кооператорів [2].

Нагадаємо, що в ці 600 мільйонів входять, як правило, лише особи, які очолюють селянське сімейне господарство. Виходячи із того, що пересічне селянське господарство, а значна частина членів Міжнародного кооперативного альянсу саме селяни, пересічно єднає 5-6 чоловік, маємо, що за самими скромними підрахунками в сфері впливу кооперації знаходиться не менше, ніж 1,5 млрд. жителів Землі.

Для країн СНД, де про кооперацію в постграбачовську добу дуже швидко забули, такі цифри виглядають дивними. Однак нічого надзвичайного в цьому не знайде для себе, наприклад, пе-

ресічний фермер США, де різноманітні форми сільськогосподарських кооперативів, і серед них, насамперед, кредитні, стабільно розвиваються із року в рік. Так, за даними американського журналу "Farmer Cooperativeres", загальний обсяг торгівельно-посередницьких операцій сільськогосподарських кооперативів в США за період 1985-1994 років зрос з 63 млрд. до 90 млрд. доларів на рік. За цей же період їх щорічний чистий дохід зрос з 750 млн. до майже 2 млрд. доларів [3].

Слід підкреслити, що світова демократична думка розглядає кооперативні об'єднання селян товаровиробників в силу специфіки своєї господарської діяльності, в значній мірі розпорашених, не лише як суто економічне явище, але і як ефективний демократичний інститут самоуправління, здатний до серйозного супротиву як державним бюрократичним структурам, так і примітивно-визискувальним настроям нецивілізованих підприємців.

Врахування величезного конкретно-історичного досвіду діяльності української сільськогосподарської кооперації 20-х років ХХ століття, до того ж в умовах досить близьких до сьогодення, може бути корисним при напрацюванні сучасних форм організації сільськогосподарського виробництва. Адже сам факт тривалої історичної стабільності селянської кооперації більш ніж переконливо свідчить про об'єктивну цінність її принципів і організаційних форм роботи.

Беручи до уваги, що завдання гармонізації інтересів індивідуальних і суспільних, пов'язаних до того ж з необхідністю узгодження інтересів різних соціальних груп селянства, не викликає сумніву, потрібне подальше об'єктивне дослідження всіх аспектів діяльності цієї динамічної суспільно-економічної структури.

Це особливо важливо сьогодні, оскільки в умовах докорінного реформування аграрного сектора економіки України відбуваються радикальні зміни соціально-психологічної свідомості селянства, що є одним із найскладніших завдань цього процесу.

Одним із відповідальних аспектів діяльності кооперації і є проблема узгодження господарсько-економічних інтересів різних соціальних верств села. Дане питання важливе як для створення здорового морального клімату в середині достатньо локальної, а отже, повсякденно тісно контактуючої групи селян – членів сільськогосподарського кооперативного товариства, а і для

максимального розвитку продуктивних сил сільського господарства. Узгодження цих двох питань, як показала широка практика 20-х років, є складним завданням.

В цьому аспекті навіть саме визначення соціально-економічного стану селянського двору виявилось досить складним завданням, незважаючи на те, що цій проблемі в період непу приділялося достатньо багато уваги. Та, незважаючи на це, в силу цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників дана проблема є ще недостатньо з'ясованою і потребує подальшого опрацювання. Це пояснюється, насамперед, тим, що в роки радянської влади над проблемою визначення заможності селян завжди виразно домінували відверто політично зааганковані чинники, що нерідко дуже суттєво спотворювали справжню картину соціально-економічної стратиграфії села.

Вже на початку 20-х років в середовищі дослідників-аграрників точилася гостра дискусія стосовно проблеми диференціації селянства, в ході якої розглядався процес розшарування як в пореформеному, так і післяреволюційному селі. Фахівцями було розроблено велику кількість власних систем соціального поділу селянських господарств, виходячи з вирішальних, на їх думку, економічних параметрів.

Одним із перших з цілим рядом публікацій по даній проблемі виступив Л.Кріцман [4]. Він запропонував поділ селянських господарств на 3 групи: підприємницькі, самостійні, залежні. З ним фактично солідаризувалась і А.Хрящева [5]. В Україні їх ідея активно підтримувала у своїх чисельних публікаціях М.Гуревич [6]. Л.Кріцман був підтриманий В.Громаном, В.Немчиновим та іншими. Згодом ця спрощена триступенева система "куркуль – середняк – бідняк" стала на багато років офіційною. Але в ході дискусій склалися і інші напрямки, чільними репрезентантами яких виступали А.Чаянов [7], Л.Літошенко [8], А.Челінцев [9], В.Якиманський [10], С.Струмінін [11], М.Вольф [12] та інші дослідники. Відповідно було створено і цілий ряд групувань з метою об'єктивного визначення соціального стану селянства: за розмірами сім'ї та числом робітників; групування господарств за величиною засіву; за наявністю робочої худоби, за сільськогосподарським реманентом; за величиною грошового прибутку. Слід зазначити, що питанням визначення соціального стану селянських господарств одночасно займалося декіль-

ка державних відомств – Наркомфін, Наркомзем, Держплан, ЦСУ, що звичайно ніяк не сприяло остаточному і, головне, об'єктивному з'ясуванню проблеми. Тому не дивно, що до самого кінця непу якихось єдиних усталених параметрів визначення соціально-економічних селянських господарств так і не було установлено. Держплан мав свої критерії, Наркомфін для визначення розмірів оподаткування користувався вартісними показниками, а фахівці ЦСУ – виходили із головних “класоутворюючих ознак”, викладеними Леніним у тезах до другого конгресу Комінтерну з аграрних питань: джерело існування, найма робочої сили і тип економічних відносин [13].

На 1926 рік ЦСУ СРСР запропонувало методику визначення стану селянських господарств, яка базувалась на розмірах засіву з урахуванням природно-кліматичних умов регіону. Виходячи із таких зasad, в цілому по Україні соціальний стан селянських господарств повинен був визначатись таким чином [14]: малопотужне – засів до 2-х десятин; середняцьке – від 2 до 6 десятин; заможне – 6-10 десятин; багате – понад 10 десятин.

У травні 1927 року вперше за десять років радянської влади Радою Народних комісарів СРСР було утворено комісію, яка визначила і затвердила методику визначення соціальної структури населення СРСР [15]. Комісія складалась із працівників Держплану, Наркомфіну, Комуністичної Академії та ЦСУ.

Керуючись нею, статистичними органами протягом 1927-1929 років було проведено ряд сільськогосподарських переписів. На основі матеріалів переписів комісія визначила за доцільне встановити 4 соціальні групи селянства: пролетарі, нагівпролетарі, дрібні товаровиробники (середняки) та дрібні капіталісти (“куркулі”).

До першої групи (пролетарської) віднесли селянство: а) для якого робота в наймі була головним джерелом існування; б) яке не мало робочої худоби, реманенту і не мало (або мало дуже мало) засіву. До другої групи (нагівпролетарі) комісія Раднаркому визнала доцільним зарахувати: а) господарство без робочої худоби та засівом до 4 десятин на родину; б) господарства з 1 конем і засівом до 1 десятини. До вищої (“куркульської”, “глітайської”) віднесли господарства, які мали хоча б одну з наступних ознак: а) наявність двох найнятих робітників; б) наявність більше 3 голів робочої худоби; в) засівна площа більша за певну кіль-

кість десятин – 10, 12, 14, 16 (відповідно до району); г) наявність дорогої складної сільськогосподарської техніки: молотарки, трактора локомобіля або значної кількості простішого реманенту: сівалки, плуги, віялки, тріери, букери тощо. Усі інші господарства були віднесені до категорії середняцьких [16].

Слід однак зазначити, що немало фахівців не погоджувалось із подібним підходом. Так, зокрема, Т.Німчинов, погоджуючись з тим, що належність селянського господарства до тієї чи іншої соціальної групи треба визначити на підставі майново-економічних показників, підкреслював, однак, що при цьому потрібно неодмінно враховувати те, що в різних районах різні умови сільського господарювання. Тому з єдиною загальносоюзною міркою ніяк не можна підходити до українського селянства, а загальноукраїнський поділ не може відображати регіональні особливості.

Саме тому, з причин первісної невизначеності, не маючи змоги адекватно поцінувати соціальний стан господарств на підставі “об'єктивних” ознак, на практиці зазвичай користувалися так званим “суб’єктивним” визначенням соціального стану селянства. Тобто належність господарства до тієї чи іншої групи визначали люди, що близько стояли до цього господарства, добре знали його майновий стан. Однак і традиційні звичаєві параметри теж достатньо умовні. У цьому виглядку заможність людини нерідко встановлювалась шляхом механічного співставлення з іншими, в даному виглядку з односельцями. Але при цьому нерідко виникала ситуація, що у селі, де більшість жила бідно, заможним виявлявся навіть той, хто хоч в деякій мірі знаходився на більш вищому рівні економіки, не досягаючи навіть рівня мідного середняка.

У другій половині 20-х років А.Гайстер та В.Немчинов ввели в обіг поняття “основні засоби виробництва”. Розроблені ними вартості угрупування сприяли визначеню розмірів селянського господарства, його виробничого потенціалу [17]. Однак спроба накласти на них прямі класові ознаки не вдалась. Її наслідком стало достатньо умовне угрупування селянських господарств по зростанню виробничої потужності.

Цікаву, добре виважену методику вивчення соціально-економічного стану селянських господарств використовував Всеукраїнський союз сільськогосподарської кооперації “Сільський господар”. Для щорічних звітів сільськогоспо-

дарських кредитових товариств, починаючи з 1926 року, він запропонував поділ селянських господарств України, що базувався на комбінації двох головних ознак: засівної площа і робочої худоби при одночасній диференціації по 4-х природно-історичних її районах (Полісся, Степ, Лівобережжя, Правобережжя).

До речі, цей спосіб використало Й ЦСУ, опрацьовуючи матеріали весняного сільськогосподарського перепису 1926 року. Поділ селян на 5 соціально-економічних груп здійснювався за наступною таблицею [18].

**Поділ селянства Української СРР на соціально-економічні групи
(20-ті рр. ХХ ст.)**

Голів робочої худоби	Гектарів засіву				
	Малосильні	Нижчесередні	Середні	Вищесередні	Міцні
Полісся					
0	до 2	2-4	більше 4	-	-
1	до 1	1-3	3-6	більше 6	-
2	-	до 1	1-5	більше 5	-
3	-	-	-	до 4	більше 4
4 й більше	-	-	-	-	усі
Правобережжя					
0	до 2	2-4	більше 4	-	-
1	до 1	1-2	2-6	більше 6	-
2	-	до 1	1-4	більше 4	-
3	-	-	-	до 4	більше 4
4 й більше	-	-	-	-	усі
Лівобережжя					
0	до 2	2-9	більше 9	-	-
1	до 1	1-3	3-9	більше 9	-
2	-	до 2	2-6	більше 6	-
3	-	-	до 4	4-9	більше 9
4 й більше	-	-	-	-	усі
Степ					
0	до 4	4-9	більше 9	-	-
1	до 2	2-6	більше 9	-	-
2	до 2	2-4	4-9	більше 9	-
3	-	до 2	2-4	4-9	більше 9
4 й більше	-	-	до 2	2-6	більше 6

Проте і така схема не була позбавлена ряду недоліків, на що обґрунтовано вказував ряд авторів, серед них, зокрема, і М.Гуревич [19].

Отже, протягом 20-х років фахівцями було розроблено значну кількість систем соціально-економічного поділу селянських господарств, виходячи із вирішальних, на їх думку, параметрів. Але, незважаючи на це, в силу цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників дане питання залишилося недостатньо з'ясованим, а чіткі загальновизначені параметри заможності селянства так і не були встановлені.

Із великої кількості чинників, які визначались як такі, що впливали на соціально-економічний стан селянських господарств, на нашу думку, потрібно виділити такі основні ознаки заможності селянства: наявність достатньої кількості земельних угідь (від 4 га і більше) і робочої худоби (від 3-х голів і більше); накопичення значних грошових капіталів; достатня

кількість робочих рук; використання сільськогосподарської техніки; наявність надлишків продукції; здача в оренду робочої худоби та сільгоспреманенту.

Проблема визначення соціального стану селян ускладнювалась ще й тим, що так і не було встановлено чіткої межі між групою заможного селянства та вищого середніцтва, яке тяжіло до неї.

Отже, можна зазначити, що в цілому публікації 20-х років містять достатньо широкий конкретно-історичний матеріал стосовно соціально-економічної диференціації селянства. Була вироблена і плідна методика вивчення соціально-економічної статистики. Вірно визначала більшість авторів і домінуючу рису розвитку селянства – осереднячення. Разом з тим в силу цілого ряду політичних та ідеологічних чинників її винесення було позначено певною вузькістю та тенденційністю, а отже, потребує свого подальшого опрацювання.

Література

1. Наумов В.К. Кооперация в Италии. – М.: Международные отношения, 1999. – С. 5.
2. Масленников В.П. Кооперация в странах Азии и Африки. – М.: Экономика, 1988. – С. 3.
3. Co-ops Report Record Income and Revenues in 1994 // Farmer cooperatives. – 1995. – Volume 62. – Number 6. – P. 5.
4. Классовая дифференциация крестьянства в современной советской деревне (Доклад Л.Крицмана, прочитанный 17 ноября 1925 года) // Вестник Коммунистической Академии. – 1925. – 1926. – № 14. – С. 184-225; Його ж. Об основах перспективного плана развития сельского хозяйства // На аграрном фронте. – 1925. – № 7-8. – С. 59-66.
5. Хрящева А. К вопросу об изучении расслоения крестьянства // На аграрном фронте. – 1925. – № 1. – С. 80-85; Йо ж. Группы и классы в крестьянстве. – 2-е изд. – М.: Изд-во ЦСУ СССР, 1926.
6. Гуревич М.Б. К вопросу о дифференциации сельского хозяйства Украины: Очерк I – Харьков, Изд-во ЦСУ УССР, 1925; Його же К вопросу о дифференциации сельского хозяйства Украины: Очерк II – Харьков: Изд-во ЦСУ УССР, 1925; Його же Питання сучасного селянського господарства України. – Харьков: Вид-во ЦСУ УССР, 1927.
7. Чаянов А.В. О дифференциации крестьянского хозяйства // Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды. – М., 1926. – № 2. – С. 42-74.
8. Литошенко Л. Денежный баланс крестьянского хозяйства. – М.: Новая деревня, 1924.
9. Челинцев А.Н. Очерки по экономике трудового крестьянского хозяйства. – М.: Новая деревня, 1924.
10. Якиманский В.А. Бюджеты селян у 1923-24 pp. – Харьков: ЦСУ, 1926.
11. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда (Очерки и этюды). – М.: Вопросы труда, 1925.
12. Вольф М.М. К вопросу о дифференциации села // Большевик. – 1927. – № 23-24. – С. 118-127.
13. Ленин В.И. Повне зібрання творів. – Т. 41. – С. 162-163.
14. НКЗ УССР. Отдел организации хозяйства. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства. – Харьков, 1926.
15. Ларин Ю. Социальная структура СССР и судьба аграрного перенаселения. – М., 1928. – С.11.
16. Водотика С.Г., Мазур І.Д. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927-1929 pp.) // УДЖ. – 1983. – № 2. – С. 43.
17. Гайстер А.И. Расслоение советской деревни. – М.: Новая деревня, 1928. – С. 85-94; Його же Тяжесть обложения в СССР. – М.: НКФ СССР, 1929.
18. Німчинов Т. Аналіз роботи сільськогосподарського кредитового товариства. – Харьков, 1928. – С. 35-36.
19. Гуревич М.Б. Диференціація селянських господарств на Україні. – Харьков: Радянський селянин, 1927.

Надійшла до редколегії 02.12.2003 р.